

ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ
ΜΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ*

1. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών εκτίθενται με αριθμό καταγραφής 253 και 254, δύο ενεπίγραφα μαρμάρινα τραπεζοειδή κιονόκρανα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στο χριστιανικό και βυζαντινό τομέα του Μουσείου μεταφέρθηκαν από τη νότια αυλή της Παλιάς Μητρόπολης¹, όπου φυλάσσονταν μετά τον εντοπισμό τους κατά πάσα πιθανότητα στις εργασίες αναστήλωσης της καταστραμμένης βυζαντινής βασιλικής των Αγ. Θεοδώρων². Στο πρώτο απ' αυτά διασώζεται σε καλή σχετικά κατάσταση, η από δεκαετίες γνωστή αφιερωματική επιγραφή του επισκόπου Πρεκτηκίου, χρονολογημένη από τον τελευταίο εκδότη της D. Feissel, με κάποια επιφύλαξη, στον 6ο αι. μ.Χ.³. Τη σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη επιγραφή του δεύτερου κιονοκράνου, είδε και δημοσίευσε το 1967 ο Γ. Καφταντζής, στη σημαντικότερη για την πόλη και την περιοχή των Σερρών Ιστορία του⁴. Επιχειρώντας την ανάγνωση του αποσπασματικού κειμένου, υποθέτει ότι πρόκειται για ταφική επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., διατυπώνει ωστόσο κάποιες ιδιαίτερα εύστοχες και χρήσιμες όπως αποδείχθηκε παρατηρήσεις, σχετικές με το χαρακτήρα και τη χρήση του φορέα της επιγραφής, μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους⁵. Ο χώρος στον οποίο βρέθηκαν οι δύο επιγραφές, η τεχνοτροπική και διακο-

* Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον κ. Χαράλαμπο Μπακιρτζή, Έφορο της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την ευγενική παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης της επιγραφής.

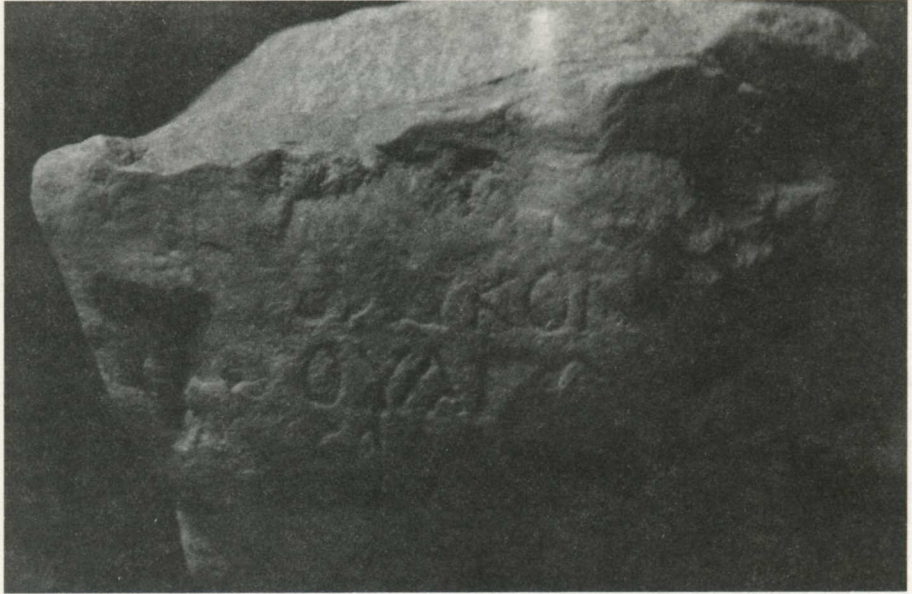
1. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, 85, 134.

2. Βλ. σχετικά Ε. Στίκας, *ΠΑΕ* 1952, 210 και Στ. Πελεκανίδης, *ΑΔ* 16, 1960, Χρον. 230, όπου αναφέρεται σα χρονιά έναρξης των εργασιών το 1952 και γίνεται μια γενικόλογη αναφορά στον εντοπισμό παλαιοχριστιανικών γλυπτών. Το κατεστραμμένο ωστόσο μνημείο είχε νωρίτερα επισκεφθεί και μελετήσει ο Α. Ορλάνδος (βλ. την ανάλογη δημοσίευση, «Η μητρόπολις των Σερρών», *ΑΒΜΕ* 5, 1939-1940, 153-166), που κάνει μια επίσης γενική αναφορά στην ύπαρξη αρχιτεκτονικών γλυπτών (ανάμεσά τους και κιονόκρανα) με παλαιοχριστιανικά διακοσμητικά θέματα, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία (βλ. σελ. 156 της παραπάνω εργασίας).

3. Feissel, *Recueil*, 209 pl. L: † Πρεκτήκιος / ἐπίσκοπος / εὐξόμενος [...].

4. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*, 85 αρ. 13.

5. Ό.π., 85 αρ. 13 - - - / [τὴν εἰκόνα / [αὐ]τοῦ Ἄγιος] / [ἔτος]ς αὐ. Σχολιάζοντας αμέσως παρακάτω σημειώνει: «Φθαρμένα γράμματα. Γι' αυτό η υπόθεση πως μπορεί να μην είναι μέρος αρχαίου μνημείου (σαρκοφάγου;) μα χριστιανικό κιονόκρανο φαίνεται το ίδιο υπολογίσιμη. Γι' αυτή την άποψη συνηγορούν οι πέρδικες και τα ανθήματα που διακοσμούν τις άλλες πλευρές. Αξίζει να σημειωθεί ακόμα η κάποια σχετική ομοιότητα που υπάρχει στις διαστάσεις, διακοσμήσεις κλπ. με την αρ. 89 επιγραφή (σημ.: πρόκειται για την επιγραφή του επισκόπου Πρεκτηκίου). Θα μπορούσε να συμπληρωθεί λοιπόν: τὸν οὐρανὸν ἢ τὸν οὐρανὸν - - - τοῦ Ἄγιου - - - κλπ.

Επιγραφή σε παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο του Μουσείου Σερρών.

σμητική συγγένεια των φορέων τους και η προφανής μέσα απ' την ανάγνωση που αμέσως παρακάτω προτείνουμε, θεματογραφική αντιστοιχία των δύο κειμένων, κάνουν πολύ πιθανή και την κτιριακή τους συνάφεια· βοηθούν μ' άλλα λόγια την υπόθεση πως τα δύο συγκεκριμένα ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από το ίδιο κτίριο, την παλαιοχριστιανική πιθανόν βασιλική που προηγήθηκε του κατοπινού βυζαντινού ναού των Αγ. Θεοδώρων (Παλιά Μητρόπολη)⁶.

2. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στη μία απ' τις στενές τραπεζόσχημες πλευρές του κιονοκράνου, με διαστάσεις 0,35 μ. ύψος και 0,46, 0,24 μ. πλάτος στο πάνω και κάτω αντίστοιχα τμήμα της (βλ. Εικόνα επιγραφής). Ελάχιστα μόνο ίχνη διακρίνονται από το ορθογώνιο πλαίσιο, στο εσωτερικό του οποίου είχε χαραχθεί το κείμενο της επιγραφής σε τέσσερις στίχους. Ο πρώτος απ' αυτούς είναι σήμερα ολοκληρωτικά κατεστραμμένος, ενώ στον τέταρτο στίχο μόλις ανιχνεύεται το πάνω τμήμα πέντε ωοειδών στην πλειοψηφία τους στοιχείων. Το ύψος των διατηρημένων γραμμάτων είναι 0,035 μ. Στην έντονα διαβρωμένη επιφάνεια του μαρμάρου διαβάζουμε:

«[7-8]
[...] KON
[.] ΤΟΥΑΓ [2-3]
ΟϞΟΛΟ [2-3]»

6. Σχετικά με την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής κάτω απ' τη μετέπειτα βυζαντινή εκκλησία, βλ. τα σχόλια του Α. Ορλάνδου, «Η μητρόπολις των Σερρών», *ό.π.*, σ. 166 και κυρίως τις παρατηρήσεις των αρχαιολόγων που πρόσφατα ασχολήθηκαν με εργασίες συντήρησης και ανασκαφής τμημάτων του κτιρίου και του περιβάλλοντος χώρου. Βλ. σχετικά Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ΑΔ* 27, 1972, Β₂, 575, Χ. Μπακιρτζής, *ΑΔ* 31, 1976, Β₂, 320 και *ΑΔ* 33, 1978, Β₂, 315.

Το μοναδικό αναγνώσιμο τμήμα ως επιγραφής (στίχοι 2 και 3) θα μπορούσε να συμπληρωθείοἷνον, ἢ ...οἷνον(όμου), ἢδια]κόν(ου) / [τ]οῦ ἀγίου] / ... Στον τέταρτο στίχο υπήρχε προφανώς το όνομα του αγίου στη μνήμη του οποίου ήταν αφιερωμένος ο ναός.

3. Η συνθετική αξιολόγηση των λίγων στοιχείων που προσφέρει η ανάγνωση της επιγραφής στο πλαίσιο του αυστηρά προσδιορισμένου κτιριακού χαρακτήρα του φορέα της και η συγκριτική παραβολή τους στο γενικότερο πεδίο των παλαιοχριστιανικών κτιριακών επιγραφών, κάνει λιγότερο επισφαλή, απ' όσο αρχικά τουλάχιστον φαίνεται, την προσπάθεια μιας υποθετικής πάντα νοηματικής αποκατάστασης, ή πιο σωστά προσέγγισης του κειμένου. Με εξαίρεση την περίπτωση των Σερρών στην οποία ήδη αναφερθήκαμε⁷, ενεπίγραφα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα έχουν ακόμα βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας αλλά και του ευρύτερου ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου, όπως η Θάσος⁸, η Φούρκα Χαλκιδικής⁹, η Έδεσσα¹⁰, η Ηράκλεια Λύγκου¹¹, τα Βάργαλα¹², η Νικόπολη¹³, ο Μύτικας¹⁴, η Αίγινα¹⁵, η Λέσβος (Πολίχιντος)¹⁶, η Ρόδος (Αφάντου)¹⁷ και η Κάλυμνος¹⁸. Οι περισσότερες απ' τις επιγραφές αυτές έχουν αφιερωματικό χαρακτήρα. Πρόκειται για ανώνυμες ή επώνυμες πιο συχνά προσφορές απλών πιστών, αλλά και μελών της κατά περίπτωση τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Το όνομα του δωρητή συχνά συνοδεύεται από κάποια ευχή ή ικεσία, ενώ το είδος και το μέγεθος της προσφοράς φαίνεται να περιορίζονται στο συγκεκριμένο κάθε φορά αρχιτεκτονικό μέλος-φορέα της επιγραφικής της καταγραφής, γεγονός που κάνει περιττή κάθε ειδική αναφορά ή προσδιορισμό τους στο αντίστοιχο κείμενο¹⁹. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η περίπτωση των επιγραφών του Μύτικα και της Ρόδου (σημ. 14 και 17), όπου η σαφώς διευρυμένη ως προς το μέγεθος της δαπάνης προσφορά, προσδιορίζεται στο κείμενο της επιγραφής που καλύπτει χαραγμένο σε συνέχειες τα περισσότερα από ένα

7. Βλ. πιο πάνω, σημ. 3.

8. Feissel, *Recueil*, 263, 5ος-6ος αι.: † Κύριε βο(ήθει) τόν ὄδ(εν) ὠ θεῶς / (τα ονόματα).

9. *Ο.π.*, 207, pl. XLIX, 5ος-6ος αι.: Ὑπὲρ εὐχῆς Βινκεντίου.

10. *Ο.π.*, 2, pl. I, 5ος-6ος αι.: Ἐπισκοπεῖ/οντος / τοῦ ἀγι/ωτάτου - - -.

11. *Ο.π.*, 266, 6ος αι.: μονόγραμμα ενός δωρητή.

12. *Ο.π.*, 283, pl. LXIII, 5ος αι.: [Χρ]ιστέ βοήθι τῷ δούλου / [σου] Ἐρμία Ἐπισκόπῳ †.

13. Α. Φιλαδελφεύς, *AE* 1918, 40 αρ. 64-65, 6ος αι.: † Ἐπί Δουμητίου - - - και Α. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1964, 181, πίν. 166α, μονόγραμμα δωρητή σε κιονόκρανο.

14. Π. Βοκοτόπουλος, *ΠΑΕ* 1979, 125-126, εικ. 3α, πίν. 88β: νεῶ ἐποίησεν. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα του μνημείου, η συνέχεια του κειμένου της επιγραφής, βρισκόταν σε παρακείμενο κιονόκρανο.

15. Α. Ορλάνδος, *ABME* 6, 1948, 26 σημ. 1: - - - οἷδες τὸ δνομα, ἀμὴν.

16. Σ. Χαριτωνίδης, *ΑΔ* 23, 1968, 33: - - ἀνέ[θηκε (:)].

17. Α. Ορλάνδος, *ABME* 6, 1948, 25 εικ. 21, 6ος αι.: † Ὑπὲρ εὐχῆς κ(αι) σωτηρίας // Ἰουδῶρου Βολιόνος // [ἀνέθη]κεν τῇ Θεοτόκου το[ύς] // [τῇ Θεοτόκου] τοὺς κίονας. Η επιγραφή ήταν γραμμένη σε τέσσερα διαδοχικά κιονόκρανα της κιονοστοιχίας του μεσαίου κλίτους.

18. M. Segre, *AnSAA* 22/23 (N.S. 6/7), 1944-45, 218 αρ. 229, 5ος αι.: Ἐπί Εὐγενίου οἰκονόμου ἐτελιόθη τὸ ἔργον.

19. Βλ. τις επιγραφές από τη Θάσο (σημ. 8), τη Χαλκιδική (σημ. 9), την Ηράκλεια (σημ. 11), τα Βάργαλα (σημ. 12), τη Νικόπολη (σημ. 13, η δεύτερη από τις δύο επιγραφές), την Αίγινα (σημ. 15) και τη Λέσβο (σημ. 16).

αρχιτεκτονικά μέλη που αφορούσε. Διαφοροποιημένες τυπολογικά εμφανίζονται τρεις επιγραφές από την Έδεσσα, τη Νικόπολη και την Κάλυμνο (σημ. 10, 13 και 18). Το ιστορικού χαρακτήρα²⁰ κείμενό τους αναφέρεται στις εργασίες κατασκευής ή διακόσμησης συγκεκριμένων και σχετικών με τους φορείς των επιγραφών τμημάτων των τριών ναών, στον προγραμματισμό και την εκτέλεση των οποίων συνέβαλλαν τα αναφερόμενα σ' αυτές μέλη του τοπικού προφανώς κλήρου.

4. Ο χαρακτηρισμός του ναού σαν «οίκου Θεού» είναι ευρύτατα διαδεδομένος στη γραμματεία και τις επιγραφές των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Συχνή είναι επίσης η παρουσία του όρου *οίκος* αλλά και των συνωνύμων του *τόπος*, *ναός*, *εὐκτήριον τοῦ ἁγίου δεινός* στις ιστορικές και αφιερωματικές κτιριακές επιγραφές του 5ου-6ου αιώνα, εποχή στην οποία δείχνει γενικευμένη η τάση αφιέρωσης των ναών στη μνήμη συγκεκριμένων μαρτύρων ή αγίων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση μιας σειράς επιγραφών από τη Θεσσαλονίκη, τη Διοκλητιανούπολη (Θράκη, σημερινή Βουλγαρία), τη Νικόπολη και άλλες περιοχές του ανατολικού χριστιανικού κόσμου²¹. Σε κάποιες ακόμα επιγραφές του ελλαδικού χώρου, ο όρος εμφανίζεται στην αυτόνομη και πιο διαδεδομένη εκδοχή του, χωρίς δηλαδή την επεξηγηματική αναφορά του ονόματος του τιμώμενου στο ναό προσώπου²². Η πληθωρική ωστόσο διάρθρωση του περιεχομένου των επιγραφών αυτών κάνει απίθανη την όποια τυπολογική τους αντιστοιχία με το χαρακτηριστικά λιτό κείμενο της επιγραφής

20. Στο χώρο της κτιριακής επιγραφικής ο όρος «ιστορικές» αναφέρεται ειδικότερα στις επιγραφές που διασώζουν στοιχεία για την οικοδομική ή λειτουργική ιστορία των μνημείων. Βλ. σχετικά, F. Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana*, Roma 1920, 288-301, P. Testini, *Archeologia Cristiana*, Bari, 1980, 467-468, D. Mazzoleni, «Le iscrizioni musive cristiane della Venetia et Histria», *AAAd* 27, 1985, 313 και N. Dyval, «L'evêque et la cathedrale en Afrique du Nord», *ACIAC* XI, I, 372.

21. Θεσσαλονίκη, επιγραφή-διάταγμα του Ιουστινιανού, σχετικό με το ναό του αγίου Δημητρίου ... [- - - μαρτύρου] Δημητρίου τοῦ κατὰ τ[- - -] / [- - - σε]βασμῶν οἴκῳ κατὰ τῆ [- -] ..., Feissel, *Recueil*, 81, pl. XVII. Διοκλητιανούπολις, ταφική επιγραφή με αναφορά σε ναό του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, 5ος-6ος αι.: ... ἐν τῷ σεβασμῶ τούτῳ οἴκῳ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πρωτομάρτυρος Στεφάνου..., Besevliev, *Inchriften*, 224, abb. 245. Νικόπολη, Βασιλική Α (ή βασιλική του Αγ. Δημητρίου), Δομήτιος μὲν ὁ πρῶν τὸν σεβασμὸν κατεσκεύασεν οἶκον..., και *Οἶκον ἀπαστράπτοντα Θε(ο)ῦ χάριν ἐνθα κ(αί) ἐνθα δῆματο καὶ κόσμησε...*, A. Χατζής, *ΑΕ* 1918, 32. Beit Safafa, Παλαιστίνη, μικρός ταφικός ναός αφιερωμένος στη μνήμη των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, τέλος του 5ου αι.: † Ἐγένετο τ<ὸ> πᾶν ἔργ(ον) τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ οἴκ(ου) τῶν ἁγίων μαρτύρων..., A.-R. Ovadiah, *Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, 119. Gerosa, Ιορδανία, εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου, 6ος αι.: ...οἶκον ἔδειμε μαθηταῖς πρωτοστάταις / Πέτρῳ καὶ Παύλῳ..., C. B. Welles, «Inscriptions», στο C. H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis*, New Haven 1938, 327. Madaba, Ιορδανία, εκκλησία της Θεοτόκου, 663 μ.Χ. ... ἐ[γέν]ητω τὸ πᾶν καλὸν ἔργον τοῦτο τῆς ψιφῶ[σ]σεως τοῦ ἐνδῶξου κ(αί) σεπτοῦ ἔκον τῆς ἁγίας (καί) ἀχράντου Δεσποῖ[σ]νης - - -] Θεοτόκου ..., P. L. Gattier, *Inscriptions de la Jordanie. Région centrale*, Paris 1986, IGLS 21/2, 131.

22. Βλ. ενδεικτικά κάποιες επιγραφές απ' τη Θεσσαλονίκη (ναός του Οσίου Δαβίδ), Πηγή ζ(ω)τική, δεκτική, θρηπτική ψυχῶν πιστῶν ὁ πανέντιμος οἶκος οὗτος..., Feissel, *Recueil*, 103a και c, την Έδεσσα, *Κύριε παντοκράτωρ Σαβαῶθ στήριξε τὸν οἶκον τοῦτο*, Feissel, *Recueil*, 3, pl. I, τη βασιλική extra muros των Δελφῶν, † Ὑπὲρ ἀνα[π]αύσεως καὶ ἀφέσεως (:;) ἁμαρτιῶν - - - θε[ω]ω[ρ]η[σ]ίας - - - - - / καθ(ωσιώθη); ὁ οἶκ(ος) οὗτος - - - καὶ † Τίς ὁ τοῦ κα [- - -] / οἶκον εὐρετή[ς]; - - -, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα II*, 196 πίν. 351 α, β και τα Μέγαρα, *Τὸν οἶκον τοῦτον πάντα ἐκ θεμελιῶν σὺν τῇ ὀροφῇ καὶ ταῖς ἀψῖσιν καὶ τῇ μουσῶσει ἐκ φιλοτιμίας κατεσκεύασεν*, ὁ.π., 143 σημ. 173.

που μας απασχολεί. Φαίνεται αδύνατη η διευθέτηση στο κενό διάστημα του πρώτου στίχου κάποιων από τα βασικά έστω στοιχεία που απαιτεί μια ανάλογη τυπολογικά διάρθρωση (όνομα δωρητή ή αφιερωτή του κτιρίου στην περίπτωση που το κείμενο ήταν ιστορικού χαρακτήρα, χρονολογία, δηλωτικοί του είδους των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν ρηματικοί τύποι²³ κ.ά.). Σε υποθετικό ίσως επίπεδο μπορεί να προταθεί κι η ιδέα μιας εκτενέστερης, χαραγμένης σε συνέχεια επιγραφής²⁴, η αρχή της οποίας θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο αντίστοιχο χαρακτήρα, και κοντινό στο προηγούμενο αρχιτεκτονικό μέλος. Θα μπορούσε σε μια τέτοια περίπτωση να εντοπισθεί η υποθετική αρχή που ζητάμε, στο κείμενο της επιγραφής του επισκόπου Πρεκτηκίου²⁵; Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων, παρά την πιθανή κτιριακή τους συνάφεια, κάνει προβληματική την αποδοχή μιας τέτοιας υπόθεσης, μ' όλο που η σχεδόν ακρωτηριασμένη τυπολογικά επιγραφή του Πρεκτηκίου κάνει ιδιαίτερα ελκυστική την ιδέα συμπλήρωσής της. Θα φαινόταν εξάλλου παράξενη και στην περίπτωση ακόμα που δεχθούμε σαν πιθανή την νοηματική συνάφεια των δύο κειμένων, η επιλογή των συγκεκριμένων και περιθωριοποιημένων σχεδόν αρχιτεκτονικών μελών που χρησιμοποιούνται για την καταγραφή μιας ιδιαίτερα σημαντικής προσφοράς ενός επισκόπου, που εύλογα κατασκεύασε ή έστω διακόσμησε τον οίκο του άγνωστου σήμερα σε μας αγίου²⁶.

5. Επιγραφικές αναφορές στο αξίωμα του οικονόμου είναι σπάνιες στις κτιριακές επιγραφές του Ιλλυρικού²⁷ σε αντίθεση με τις επιγραφές άλλων

23. Πρβλ. τις συνηθισμένες σε αντίστοιχες περιπτώσεις εκφράσεις *ο δείνα άνεστησεν, έδεμε, κατασκεύασεν, έκτισεν, οικόδομησεν, εκδόμησεν* κ.ά. σε επιγραφές της Αθήνας (Γ. Σωτηρίου, *ΔΧΑΕ* περ. Γ, τόμ. Α, 1932, 7-8 πίν. Α, εικ. 1), του Αιγίου (Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα II*, 82 πίν. 107), της Νικόπολης (Α. Χατζής, *ΑΕ* 1918, 29, 32 και Spiro, *Coprus*, 488), των Μεγάρων (βλ. σημ. 22), της Παλαιόπολης (Ι. Παπαδημητρίου, *ΑΕ* 1942/44, χρον. 39), της Ν. Αγχιάλου (Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1955, 138) των Στόβων (Feissel, *Recueil*, 274), της Αίγινας (Πελεκανίδης - Ατζακά, *Σύνταγμα I*, 101) και της Αρκάδας (ό.π., 60).

24. Βλ. πιο πάνω την περίπτωση των επιγραφών από το Μύτικα και τη Ρόδο (σημ. 14 και 17).

25. Βλ. σημ. 3.

26. Εξετάζοντας μια σειρά επιγραφών που αναφέρονται σε σημαντικές εργασίες κατασκευής, ανακαίνισης ή διακόσμησης ενός κτιρίου κι η θέση των οποίων μπορεί ακόμα σήμερα να προσδιορισθεί με βεβαιότητα, διαπιστώνεται εύκολα η πρόθεση προβολής τους σε σημεία που παρέχουν εύκολη πρόσβαση ή οπτική έστω επαφή των διερχόμενων πιστών μαζί τους (κατώφλια εισόδων, υπέρθυρα, επιστήλια κ.ά.). Βλ. σχετικά μια σειρά ψηφιδωτών επιγραφών απ' το Sandanski (Besevliev, *Inscriften*, 239, εικ. 258), τους Φιλίππους (Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1975, τεύχος Α, 101, πίν. 93β), το Βοσκοχώρι (Α. Ξυγγόπουλος, *Μακεδονικά I*, 1940, 19 Α-Β εικ. 8-9), τους Στόβους (R. Kolarik, *DOP* 41, 1987, 297, εικ. 6), τη Νικόπολη (Α. Φιλαδέλφους, *ΑΕ* 1916, 122, 1917, 48, 63), τη Ν. Αγχιάλο (Π. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1970, 46, πίν. 61α), την Ερμούνη, την Τεγέα και το Αίγιο (Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα II*, 65, πίν. 64β, 78, πίν. 103β και 82 πίν. 107α) καθώς και τις δύο χαρακτηριστικές επιγραφές απ' το υπέρθυρο και το επιστήλιο αντίστοιχα του νάρθηκα της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων (Feissel, *ό.π.*, 274) και της βασιλικής του επισκόπου Ιωβιανού στην Παλαιόπολη (Ι. Παπαδημητρίου, *ΑΕ* 1942/44, χρ. 39).

27. Σε δύο ψηφιδωτές επιγραφές ιστορικού χαρακτήρα από το Κλαφί Ευρυτανίας σχετικές με τις εργασίες ανακαίνισης και ψήφωσης μιας βασιλικής, αναφέρεται ανάμεσα στα υπόλοιπα μέλη της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας και το όνομα κάποιου *Με[λ]ισσοῦ ἐλάβε(ε)τ(ά)του αναγ(ύ)στου* κέ *οικονόμου*, που προφανώς συμμετείχε στον προγραμματισμό και την επίβλεψη των παραπάνω εργασιών (Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα II*, 167). Μια

περιοχών του αρχαίου χριστιανικού κόσμου²⁸, στις συχνές μαρτυρίες των οποίων καταγράφεται ο σημαντικός ρόλος των κατόχων του αξιώματος στο συντονισμό και την επίβλεψη εργασιών οικοδόμησης, ανακαίνισης ή διακόσμησης των λατρευτικών κτιρίων. Πολύ πιο συχνή αντίθετα στην ίδια πάντα ομάδα επιγραφών του Ιλλυρικού είναι η παρουσία διακόνων, που σαν δωρητές κυρίως συμμετέχουν οικονομικά στις δαπάνες αντίστοιχων εργασιών²⁹ ή πιο απλά αναλαμβάνουν την ευθύνη εκτέλεσής τους, από κοινού με τα υπόλοιπα συνήθως μέλη της κατά περίπτωση εκκλησιαστικής ιεραρχίας³⁰. Η διάρθρωση των στοιχείων που διασώθηκαν κι η διαγραφόμενη στη δεύτερη αυτή πρόταση ανάγνωσής τους τυπολογική οικονομία του κειμένου, δεν ευνοούν κατά τη γνώμη μας την περίπτωση μιας επιγραφής με ευρύτερο ιστορικό, στα πλαίσια του συγκεκριμένου πάντα βέβαια κτιρίου, χαρακτήρα. Η εκδοχή ενός ακόμα δωρητή διακόνου (ή ίσως οικονόμου) είναι αντίθετα πολύ πιθανή για την επιγραφή που εξετάζουμε. Το κενό στους δύο πρώτους στίχους είναι αρκετό για να καταγραφεί το όνομα του δωρητή³¹ κι ίσως κάποιος

ακόμα ψηφιδωτή επιγραφή απ' τη βασιλική του Αγ. Ανδρέα στην Ερεσό της Λέσβου, μας πληροφορεί για το συντονιστικό ρόλο ενός πρεσβύτερου τη φορά αυτή και οικονόμου, στις σχετικές με την ψήφωση και πάλι του κτιρίου εργασίες (*Τιμαγόρας, πρεσβύτερος και οικονόμος έποίησα από καρποφοριών, Πελεκανίδης - Ατζακά, Σύνταγμα I, 128 πίν. 105β*). Αντίστοιχη πιθανά αναφορά στο ρόλο ενός άλλου οικονόμου στην εκτέλεση εργασιών που ωστόσο δεν προσδιορίζονται, έχουμε και στην επιγραφή ενός κιονοκράνου από την Κάλυμνο (*Έπί Εὐγενίου οίκονόμου έτελιόθη τό έργον*, βλ. παραπάνω, σημ. 18). Ένας ακόμα διάκονος και οικονόμος αναφέρεται σε αφιερωματική επιγραφή από τις *Aquae Calidae* της Βουλγαρίας (*Besevliev, Inschriften, 171 abb. 190-192*). Τρεις τέλος μόλις αναφορές σε οικονόμους έχουμε σε ταφικές επιγραφές από την Έδεσσα (*Feissel, Recueil, 18*), την Κόρινθο (*Bees, Corpus, 36*) και τους Αγίους Δέκα (*Bandy, Inscriptions, 5*).

28. Βλ. πρόχειρα μια σειρά ψηφιδωτών επιγραφών απ' τη Συρία (*Levi, Mosaic Pavements, 284, pl. CXV-c, J. Jarry, ZPE 60, 1985, 113-13*), το Λίβανο (*Chehab, Mosaïques, 167, pl. CV-2, IGLS 6, 1967, 2945, SEG 30, 1980, 1667-b*) την Παλαιστίνη (*SEG 8, 1937, 21*) και την Ιορδανία (*M. Piccirillo, Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale, Jerusalem 1981, 24, 50, ο ίδιος, LA 36, 1986, 350, LA 37, 1987, 180, 183, P.L. Gattier, Inscriptions de la Jordanie, Paris 1986, 53, 100*).

29. Δωρητές διάκονοι αναφέρονται σε αφιερωματικές επιγραφές από τη Δράμα, (*X. Πέννας, ΑΔ 30, 1975, Β₂, 309, πίν. 210δ*), τους Στόβους (*Feissel, Recueil, 275 pl. LXII*), τη Νέα Αγχίαλο (*Γ. Σωτηρίου, «Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας», ΑΕ 1929, 156 αρ. 15, 16*), το Κλαψί (*Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα II, 167, πίν. 274*), την Πάτρα (*ό.π., 87, πίν. 121α*), τη Δήλο (*A. Orlandos, BCH 60, 1936, 82, Fig. 14*), την Ερεσό (*A. Ορλάνδος, ΠΑΑ 3, 1928, 329 αρ. 6*), το Μαστιχάρι (*Πελεκανίδης - Ατζακά, Σύνταγμα I, 72, 73, πίν. 43*) και την Ελούντα (*Ε. Μπαριμουδάκη, ΑΔ 26, 1971, Β₂, 532, πίν. 547α*). Για το θέμα των κληρικών δωρητών στις παλαιοχριστιανικές επιγραφές, βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψιμη αρχαιότητα», *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1990, στις σελίδες 227-231.

30. Βλ. την περίπτωση των διακόνων σε επιγραφές από τη Θάσο (*Feissel, Recueil, 255, pl. LX*), την Αντιγόνη της Ηπείρου (*Dh. Budina - V. Bereti, Iliria, 1976, 345, εικ. 9*) και τις Πλαταιές (*Α. Σκίας, ΑΕ 1917, 166, αρ. 16*).

31. Αφιερωματικές επιγραφές στο κείμενο των οποίων καταγράφεται απλά το όνομα και η ιδιότητα του δωρητή, συναντάμε συχνά στην αντίστοιχη θεματογραφικά ομάδα κτιριακών επιγραφών των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βλ. πρόχειρα τις επιγραφές της «λαμπροτάτης Δημοκρατίας» στο ψηφιδωτό δάπεδο της ομώνυμης βασιλικής στη Δημητριάδα (*Ch. Habicht, «Neue inschriften von Demetrias», Demetrias V, 292, taf. V₁₋₂*), την επιγραφή ενός ζεύγους δωρητών στη Νέα Αγχίαλο (*Άριστίων και Ρουφείνα τη εκκλησία, G. Touchais, BCH 111, 1987, 544*), τις μονογραμματικές συχνά επιγραφές από κίονες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη ναών της

απ' τους συχνά συντμημένους, δηλωτικούς της προσφοράς τύπους «ευχή» ή «προσφορά» που συναντάμε στις αφιερωματικές επιγραφές του 5ου-6ου αιώνα³². Η απουσία εξάλλου κάθε αναφοράς στο είδος της προσφοράς δεν είναι άγνωστη στην τυπολογία μιας συγκεκριμένης, όπως ήδη έχουμε πει ομάδας αφιερωματικών επιγραφών, μικρής συνήθως οικονομικής εμβέλειας³³. Οι τυπολογικά πιθανές και ταυτόχρονα ανεκτές απ' την οικονομία του κειμένου αναγνώσεις *Ὁ δεῖνα διά[κμον(ος) / [τ]οῦ ἀγ[ίου] / — ἢ τοῦ δεῖνος, δια[κμόν(ου) / [τ]οῦ ἀγ[ίου] / — ἢ ἀκόμα εὐχῆ* (ή προσφορά) *δεῖνος, δια[κμόν(ου) / [τ]οῦ ἀγ[ίου] / —* εμφανίζονται στο δεύτερο και μοναδικό σήμερα αναγνώσιμο τμήμα τους, μια ακόμα συντακτική ιδιομορφία, αρκετά συχνή στις επιγραφές του 5ου-6ου αιώνα, στην οποία αξίζει ίσως να επιμείνουμε. Ο προσδιορισμός ενός ναού με την απλή αναφορά του ονόματος του τιμώμενου σ' αυτόν αγίου και χωρίς την παράθεση του προσδιοριστικού αρχιτεκτονικού όρου (ναός, οίκος, τόπος, βασιλική κ.α.), είναι μια αρκετά διαδεδομένη επιγραφική κι όχι μόνο, συνήθεια. Τον συναντάμε σε μια σειρά επιγραφών με διαφορετικό μάλιστα περιεχόμενο, απ' την Ελλάδα³⁴ και σε κτιριακές συνή-

ιδίας πόλης (Ἀνδρέου, Γ. Σωτηρίου, *ΑΕ* 1929, 32, εικ. 34), *Εἰκαρπίου, Μάρκου, Ἰωάννου, Π. Λαζαρίδης, ΠΑΕ* 1970, 42 πίν. 56β, *ΠΑΕ* 1975, 58, *ΠΑΕ* 1977, 60) αλλά και της Θάσου (Χριστοφόρου, Feissel, *Recueil*, 260), της Θεσσαλονίκης (Γρηγορίου *Μαγίστρου*, *ό.π.*, 94 pl. XXI), της Ηράκλειας (Ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου(ς), *ό.π.*, 266), της Νικόπολης (Α. Ουράνδος, *ΠΑΕ* 1964, 181, πίν. 166α), και της Κρήτης (Πέτρου Ζ(ωῆς) κ(αί) τ(ῶν) τ(έκνων) α(ὐτῶν), Bandy, *Inscriptions*, 89), καθώς και μια σειρά ψηφιδωτών επιγραφών με αντίστοιχη διάρθρωση από τη Συρία (Huarte, *Γεόργις Κλαυδίου*, P.-M. T. Canivet, *Huarte. Sanctuaire Chretienne d'Arpamene (IV-VIs.)*, Paris 1987, 54. Dibsi Faraj, *Βάχχος, Θούρουβος, Σέργις, Μελέτις*, R. Harper, *DOP* 29, 1975, 332, Zahrani, *Γεναρώσα Σηβέρας, Σάβαρις Εὐλαλίου, Chehab, Mosaïques*, 98), την Παλαιστίνη (Ozern, *Ζόμενος μονάζ(ων), Νεετάρβος ἀναγ(ώστης) <καί <η> μήτηρ αὐτοῦ*, A.-R. Ovadiah, *ό.π.*, 199, b-c) και την Ιορδανία (Gerasa, *Θεόδωρος παραμονάρ(ιος), Γεωργία Θεοδώρου παραμ(οναρίου), Δαμιανός*, C. B. Welles, *ό.π.*, 310, 315, 316. Mekhayyat, *Κύριε* ἤλθεισον. *Ἐπιφάνια εἰ ταπιν(ή), Ἰωάννης Ἀμμ(ονίου), Κ(ύρι)ε* ἤλθεισον, *Καιούμος διάκ(ων)ος*, P. L. Gatiar, *ό.π.*, 99, 105 και M. Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba, Jerusalem* 1989, 194. Ayoun Mousa, *Α-ω Θωμά διακ(όνου)*, M. Piccirillo, *ό.π.*, 222).

32. Ενδεικτικά σημειώνουμε κάποιες ψηφιδωτές και πάλι αφιερωματικές επιγραφές από την Κύπρο (Νέα Πάφος, *Εὐχῆ Ἰουάνου*, D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1987, 35), τη Μ. Ασία (Anemurium, *[Ε]ὐχῆ οὐ ὁ Θεός τό ὄνομα ὀιδε*, J. Russel, *The Mosaic inscriptions of Anemurium*, Wien 1987, 18. Dag. Pazarli, *Εὐχῆ οὐ τό ὄνομα ὁ Θεός ὀιδε*, M. Gough, *Studies in memory of David Talbot Rice*, Edimbourg 1975, 160) και την Παλαιστίνη (Kafr Kama, *Προσφορά Φλ(αβίου) Κόνωνος (καί) Θεοδώρου διακ(όνου) Νόννου, ταπ<ει>νοῦ*, A.-R. Ovadiah, *ό.π.*, 138α. Nazareth, *Πρ(οσφορά) Κόνωνος διακ(όνου) Ἱεροσολύμων*, *ό.π.*, 195, Susita, *Προσφορά ὄν Κύριος γινώσκει τά ὀνόματα*, *ό.π.*, 231α).

33. Βλ. σελ. 3, σημ. 19.

34. Θεσσαλονίκη, επιγραφή σε μαρμαρίνη βάση ηλιακού ωρολογίου, 5ος, 6ος αι.: *Ἐγὼ Βιταλιανός δεκανός ἀνεθέμην ὠρολόγιον τῷ ἀγίῳ μάρτυρι*, Feissel, *Recueil*, 93, pl. XX. Κάλλιον, ψηφιδωτή επιγραφή, αρχές 6ου αι.: *Ἐπί τοῦ εὐλαβε(στάτου) πρεσβυτέρ(ου) Διονυσίου ἀνευαίωθη ὁ ἅγιος ἐκ θεμελίων καί ἐκεντήθη...*, Ασημακοπούλου-Ατσακά, *Σύνταγμα* II, 200 πίν. 358α. Αιγάλη Αμοργού, τμηματικά διατηρημένη επιγραφή σε κομμάτια μικρής κολόνας, 6ος αι.: *† Εἰς τὸν ἅγιον Μιχαῖλα καί Ἀνδ[ρέαν], ὑπὲρ εὐχῆς Κυριακοῦ ἀκτουαρίου †*. Gregoire, *Recueil*, 211. Αφάντου Ρόδου, επιγραφή σε διαδοχικά κιονόκρανα, 6ος αι.: *... ἀνέθημεν τῇ Θεοτόκου τ[οῦς] κίονας*, βλ. σημ. 17. Παράλληλη ορολογία συναντάμε σε ταφικές επιγραφές της Θεσσαλονίκης (Μιμόριον *Κασιανῶν θυρωροῦ τοῦ ἀγίου - - -*, 5ος-6ος αι., Feissel, *Recueil*, 144, pl. XXI), της Νέας Αγχιάλου (Κομμητηρίων *δια]φέρων τοῦ ἀγίου Ὀνησίμου*, Α. Ντίνα, *ΑΔ* 40, 1985, Β, 220), της Αθήνας (Κ[υμητηρί]ο[ν] Ἀνδρέου ἀναγνώ(στου) τ(ῆς) ἀγίας Ἀγαθοκλίας, 5ος-6ος αι., J. S. Creagham - Α. E. Raubitschek, *Hesperia* 16, 1947, 5 pl. VI) και των Τόμων

θως επιγραφές της Μ. Ασίας³⁵, της Συρίας³⁶ και της Παλαιστίνης³⁷. Ιδιαίτερα ωστόσο σημαντική είναι η επισημάνση ενός ακόμα τυπολογικού παραλλήλου ανάμεσα σε κάποιες από τις παραπάνω επιγραφές και στο μέρος του κειμένου της επιγραφής που σχολιάζουμε. Πρόκειται για τη συντακτική, νοηματική και άρα λειτουργική σύνδεση συγκεκριμένων κάθε φορά κληρικών με το ναό στον οποίο υπηρετούν και τον τιμώμενο σ' αυτόν άγιο³⁸. Είναι άραγε ο άγνωστος άγιος της επιγραφής ο Θεόδωρος, ο ίδιος δηλαδή που στη διπλή αργότερα αγιολογική εκδοχή του συνδέθηκε για αιώνες με την πόλη των Σερρών;

Διακινδυνεύουμε την υπόθεση στηριγμένοι όχι τόσο στη δυνατότητα αποκατάστασης του ονόματος που μας δίνει ο συνδυασμός των φθαρμένων γραμμάτων του τελευταίου στίχου της επιγραφής³⁹, όσο στην ποικιλότροπα βεβαιωμένη διαχρονικότητα και συνέχεια που γνωρίζει η τιμή και λατρεία θείων προσώπων ή αγίων σ' όλες σχεδόν τις περιοχές του χριστιανικού κόσμου.

(Tomis, Ένθάδε κατάκτε Μάρου, έτον δύο, μηνον Ι, ή(μερῶν) ΙΔ, θυγάτηρ Ἰωάννου πραγματευτοῦ (τοῦ) ἁγίου Ἰω(άννου), 6ος αι., Barnea, Monuments paleochretiens, 14) καθώς και σε μια σειρά όθων (οριοδεικτών) εκκλησιαστικών κτημάτων της ίδιας εποχής (Νάξος, τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ θροι..., Α. De Ridder, BCH 21, 1897, 24, Λέσβος, Ὅροι τῶν ἐνδῶξων ἀρχαγγέλου Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ, Ὅροι τοῦ ἁγίου ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, Ὅροι τῆς ἁγίας Μαρίας, Σ. Χαριτωνίδης, ΑΔ 23, 1968, 12 σπμ. 9, 20, 38).

35. Gemkale, Κιλικία, τέλος 6ου αι.: Ἐπληρώθη τὸ ἔργον τῆς Θεοτόκου - - -, Acemli, Κιλικία, ἰδία εποχή: ...ἐγένε(νε)τὸ τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, Paris 1987, 113, 118.

36. Kabr Hiram, Λίβανος, 575 μ.Χ.: Γέγον(ε)ν τὸ πᾶν ἔργον τῆς ψ(η)φ(ώ)σεως τοῦ ἐνδόξου καὶ πανσέπτου μάρτυρος Ἁγίου Χριστοφόρου..., H. Stern, C Arch 15, 1965, 26, fig. 6, 7.

37. Kaf Kama, δεύτερο τέταρτο 6ου αι.: ... ἐτελειώθη καὶ ἐψηφώθη ἡ ἁγία Θέκλα..., Α.-R. Ovadiah, ό.π., 138c. Kissufim, 576 μ.Χ.: (ἐπὶ τοῦ δεινός) ἔλεει θ(εο)ῦ διακ(όνου) μοναχ(οῦ) παραμωναρίου κ(αὶ) ἡγουμένου τοῦ ἁγίου Ἥλιου, ἐγένητω ἡ ψήφωσις αὐτη..., SEG. 30, 1980, 1688. Madaba, Ιορδανία, 595-596 μ.Χ.: ... σπουδῆ Σεργίου πρ(εσβυτέρου) τοῦ ἁγίου Αἰλιανοῦ..., P. L. Gatier, ό.π., 147, pl. XXVIII. Siyagha, Ιορδανία, 603-608 μ.Χ.: ... ἐτελιώθη τὸ πᾶν ἔργον τῆς Θεω(τώκου)..., ό.π., 78. Um er Rasas, Ιορδανία, 785 μ.Χ.: ... [ἐτελ]ιώθη ἡ ψήφωσις τοῦ ἁγίου κ(αὶ) ἐνδόξου πρω(τω)διακ(ον)ω καὶ πρω(τω)μάρτυρος Στεφάνου..., M. Piccirillo, LA 1987, 183, fot. 3.

38. Πρὸβλ. τους τύπους Μιμόριον Κασιανῶν θυρωροῦ τοῦ ἁγί(ου) - - -, Κ]υμητήρι[ο]ν Ἀνδρέου ἀναγνώ(στου) τῆς ἁγίας Ἀγαθοκλίας, ...θυγάτηρ Ἰωάννου πραγματευτοῦ (τοῦ) ἁγίου Ἰω(άννου), ...ἔλεει θ(εο)ῦ διακ(όνου), μοναχ(οῦ), παραμωναρίου κ(αὶ) ἡγουμένου τοῦ ἁγίου Ἥλιου..., ...σπουδῆ Σεργίου πρ(εσβυτέρου) τοῦ ἁγίου Ἀιλιανοῦ..., σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης, της Αθήνας, των Τόμων (σπμ. 34), και της Παλαιστίνης (Kissufim, Madaba, σπμ. 37).

39. Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, στον τέταρτο στίχο της επιγραφής διακρίνεται απλά το πάνω μέρος πέντε ωοειδῶν στην πλειοψηφία τους γραμμάτων ΟΣΟΛΟ [2-3]. Ανάμεσα στους συνδυασμούς που προκύπτουν συμπληρώνοντας με κάθε δυνατή εκδοχή τα φθαρμένα στοιχεία, συναντάμε την αρχή του ονόματος του μετέπειτα(;) προστάτη των Σερρών αγίου: ΘΕΟΔΟ[ΡΟΥ] (πρὸβλ. τη μορφή των γραμμάτων Ε και Ο στην επιγραφή του Πρεκτικίου). Επιγραφικές μαρτυρίες σχετικές με την ύπαρξη ναῶν αφιερωμένων στη μνήμη του στρατιωτικού αγίου Θεόδωρου, συναντάμε συχνά σε περιοχές του ανατολικού αλλά και του δυτικού χριστιανικού κόσμου. (Μήλος, Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 23, 1968, Β2, 395, Madaba, παρεκκλήσιο του Αγ. Θεοδώρου στον καθεδρικό ναό της πόλης, P. L. Gatier, ό.π., 133, κ.ά.). Σε βυζαντινή επίσης επιγραφή των Σερρών υπάρχει και δεύτερη αναφορά στον οἶκο τοῦ μάρτυρος Θεοδ(ώρου) τοῦ καλλινίκου[υ] (Γ. Λαμπάκης, ΔΧΑΕ Ε 1905, 53 αρ. 34, κ' ὄχι Θεοδ(ώρων) μεγαλομαρτύρων των καλλινίκων ὡπως ο Μ. Δήμιτσας κ.ά. διαβάζουν). Για το θέμα της διαίρεσης του ενός προσώπου σε δύο (Θεόδωρος ο Τήρων και Θεόδωρος ο Στρατηλάτης) στη βυζαντινή αγιολογική και λειτουργική πράξη, βλ. Κ. Π. Χαραλαμπίδης, «Η πρώτη εικονογραφία του αγίου Θεοδώρου», Βυζαντινά 16, 1991, 117-129.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAAd: Antichita Altoadriatiche.
- ABME: Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος.
- ACIAC: XI Artes du XIe Congres International d'Archeologie Chretienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve et Aoste, 21-28 Septembre 1986, vol. I-III, Citta del Vaticano - Ecole Francaise de Rome 1989.
- ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.
- ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.
- AnSAA: Annuario della Scuola Archeologica di Atene.
- Bandy, *Inscriptions*: A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Αθήναι 1970.
- Bamea, *Monuments paleochretiens*: I. Barnea, Les monuments paleochretiens de Roumanie, Citta del Vaticano 1977.
- BCH: Bulletin de Correspondance Hellenique.
- Bees, *Corpus*: N. A. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, I, Isthmos-Korinthos, Atene, 1941.
- Besevliev, *Inchriften*: V. Besevliev, Spatgriechische und spatlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964.
- C Arch: Cahiers Archeologiques.
- Chehab, *Mosaiques*: M. H. Chehab, Mosaiques du Liban, Texte, Planches, Paris 1958, 1959.
- Demetrias: V. S. C. Bakhuizen, F. Gschnitzer, Ch. Habicht, P. Marzloff, Demetrias V. Die Deutschen archaologischen forschungen in Thessalien, Bonn 1987.
- DOP: Dumbarton Oaks Papers.
- ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Feissel, *Recueil*: D. Feissel, Recueil des inscriptions chretiennes de Macedoine du IIIe an VIe siècle, Paris 1983.
- Gregoire, *Recueil*: H. Gregoire, Recueil des inscriptions chretiennes d'Asie Mineure, Bruxelles 1922.
- IGLS: Inscriptions greques et latines de Syrie.
- Iliria: Iliria. Études et Materiaux Archeologiques, Tirane.
- Καφταντζής, *Ιστορία Σερρών*: Γ. Καφταντζής, Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφερείας της, τομ. Α', Αθήναι 1967.
- LA: Liber Annuus.
- Levi, *Mosaic pavements*: D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton, London 1947.
- Μακεδονικά: Μακεδονικά. Σύγγραμμα περιοδικών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- ΠΑΑ: Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών.
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum.
- Spiro, *Corpus*: M. Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth-Sixth Centuries, New York and London 1978.
- Σύνταγμα II: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος, II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987.
- ZPE: Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik.